

Віталій Хоменко

ПОВЕРНЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ДО УКРАЇНИ У 1924 РОЦІ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ

У статті розглядається питання повернення М. Грушевського з еміграції до Радянської України з точки зору української історіографії. Проаналізовано праці найвідоміших українських істориків-емігрантів, зарубіжних українських дослідників, істориків незалежної України, які проливають світло на цю проблему. Зроблено висновок про наявність численних точок зору на причини такого кроку історика.

Ключові слова: українська історіографія, еміграція, Українська революція, історики-емігранти, грушевськознавство.

Зі здобуттям Україною незалежності ставлення до Михайла Сергійовича Грушевського зазнало кардинальних змін. З людини, яку в радянські часи вважали «вождем української контрреволюції» та «фальсифікатором історії», він перетворився на одного з лідерів української нації. Нарешті, після десятиліть забуття, його особисте життя, наукова спадщина, політична і громадська діяльність стали прискіпливо вивчатися вітчизняними вченими.

У політичній біографії М. Грушевського є питання, які продовжують і сьогодні цікавити фахівців. Одним із них є повернення історика до України з еміграції в березні 1924 року. Незважаючи на десятиліття досліджень, це питання продовжує залишатися дискусійним¹. Зокрема, відома українська дослідниця Світлана Панькова відзначає, що, вивчаючи цей доленосний крок М. Грушевського, історики не використовують усіх наявних в українських архівах джерел. Наприклад, не досліджено реакцію української політичної еміграції на такий вчинок вченого, його неопубліковане листування до брата Олександра й сестри Ганни, епістолярій доньки Катерини².

Учені намагаються, по-перше, зрозуміти внутрішні мотиви такого вчинку М. С. Грушевського, по-друге, виділити причини світоглядно-ідеологічної еволюції його політичних поглядів, по-третє, з'ясувати, які зовнішні чинники впливали на рішення історика, по-четверте, встановити, яку мету переслідувала радянська влада, дозволяючи повернутися, фактично своєму політичному опоненту.

Отже, у статті робиться спроба, звісно, не претендуючи на вичерпність дослідження, проаналізувати історіографію вищезазначеного питання, охарактеризувати її інформаційний потенціал у питанні причин та обставин повернення М. Грушевського на Батьківщину, з'ясувати, як українські дослідники ставилися до такого кроку історика.

У радянській історіографії, яка відзначалася високим рівнем заідеологізованості, М. Грушевський вважався «українським буржуазним націоналістом», «контрреволюціонером»³ і тому, апіорі, й мови не було про справді наукові підходи до вивчення його життя та діяльності. До речі, чималий перелік характеристик, якими радянські науковці та політичні діячі винагородили М. Грушевського, навів у своїй дисертації відомий український грушевськознавець Руслан Пиріг⁴. Зважаючи на це, для радянських науковців об'єктивно досліджувати спадщину історика було справою досить таки ризикованою. Повернення до України М. Грушевського радянські історики,

© Хоменко Віталій Олександрович – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

зокрема, Михайло Рубач, розцінювали як «зміновіхівство»⁵ та подавали як приклад переваги комуністичного ладу. Таке визначення є досить таки суперечливим, оскільки «радянська історіографія «зміновіхівцями» називала поворотців передусім до Радянської Росії»⁶, а не України. За таких умов вважати ці висновки та оцінки дійсно науковими, на нашу думку, немає жодних підстав.

Напевно, єдиним винятком є стаття відомого радянського історика Федора Шевченка «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну», присвячена 100-річчю з дня народження славетного вченого. На ґрунтовній джерельній базі, використовуючи документальний потенціал фонду родини Грушевських у Центральному державному історичному архіві в Києві, автор проаналізував усі можливі причини повернення історика на батьківщину. У результаті Ф. Шевченко прийшов до висновку, що в справі переїзду М. Грушевського «провідну роль відіграли громадсько-політичні й національно-патріотичні мотиви»⁷, а метою історика була «діяльність в інтересах радянського народу, соціалістичного ладу, що сприяла розвитку української науки і культури»⁸. Зрозуміло, що стаття була написана в радянських умовах, і тому історик не міг повністю відмовитися від комуністичних штампів та відповідної риторики.

У середовищі українських еміграційних та зарубіжних дослідників бачимо цілком протилежну ситуацію. Для них М. Грушевський був надзвичайно авторитетним істориком і політиком. Біографія та історичні погляди вченого вивчалась і досліджувалась у численних статтях, розвідках, монографіях. Українські еміграційні вчені звертались і до питання повернення історика до Радянської України.

Однією з перших це зробила Наталія Полонська-Василенко, яка в еміграції була членом Наукового товариства імені Шевченка, академіком Української Вільної Академії наук та Міжнародної Академії наук у Парижі. У своїй праці про історію Української академії наук вона досить негативно поставилась до такого кроку М. Грушевського «не лише історика та професора, а президента Української Народної Республіки», який виїхав до Києва тоді, «коли вся Україна... ще не забула ні Зимового походу, ні Базару, коли гинули в нерівній боротьбі останні загоны повстанців»⁹.

Подібну позицію займав і Олександр Шульгин, професор Українського Вільного Університету в Празі та засновник і довголітній голова Українського Академічного Товариства у Парижі, який у статті «Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина» критикував порозуміння історика з «червоною Москвою»¹⁰. Але при цьому автор і виправдовував його, відзначаючи, що історика «тягнуло до творчої наукової праці, яку він міг здійснити тільки в Києві»¹¹. Також О. Шульгин згадує свою зустріч з М. Грушевським, яка сталася влітку 1920 року на чеському курорті Лазні-Седмігорки і цитує слова суспільствознавця, які, на думку М. Шульгина, пояснюють причини повернення історика до України: «А не думаєте Ви, Олександрє Яковичу [Шульгин О. Я. – В. Х.], що ми переживаємо ту саму добу, як під час кінця римської імперії? Все нищиться, кінчається старий світ і на зміну йому приходять новий»¹². Саме під «новим світом» історик розумів більшовицьку владу і тому наполегливо йшов до порозуміння з нею.

Матвій Стахів, професор Українського Вільного Університету в Мюнхені та дійсний член НТШ, згадує, як у вересні 1923 року за завданням Українського Громадського Комітету він намагався переконати М. Грушевського не повертатися до України, а переїхати до Праги, де історик обіцяли посади в Українському Вільному Університеті й Педагогічному інституті¹³. Він отримав згоду на це від М. Грушевського, але історик згодом укотре змінив свої плани і вирішив все-таки поїхати до Києва. Спочатку М. Стахів наводить слова вченого, з яких стає зрозуміло, що причиною повернення було бажання історика займатися науковою роботою, зокрема, для завершення багатотомної «Історії України-Руси»¹⁴. Але після кількох розмов з М. Грушевським автор робить висновок, що основною причиною рееміграції були плани суспільствознавця продовжувати визвольну боротьбу на Батьківщині, адже історик передбачав там або війну, або революцію¹⁵. Також М. Стахів висловив припущення, що причиною нібито могла бути вказівка масонської ложі, яка прогнозувала за кілька років війну з СРСР¹⁶, але, крім нього, цю версію ніхто з науковців не роз-

діляє, хоча факт приналежності відомого історика до масонів є загальновідомим¹⁷, і він сам ніколи не заперечував свого зв'язку з організаціями «вільних каменярів»¹⁸.

Іван Кедрин, український історик, дійсний член НТШ, у статті «Михайло Грушевський – не один, а більше їх» теж віддавав перевагу версії, що основною рушійною силою реєміграції славетного історика було його захоплення науковою роботою, яка була сенсом всього його життя: «Михайло Грушевський не був політиканом і не займався каварняним політиканством. Він жив наукою і мріяв про наукову працю – на кожному терені і в усіх обставинах. Цим можна пояснити і його поворот в Україну. Він знав, що продовжувати працю над своїм великим твором про історію України можна тільки там, де є для цього джерела, себто в Україні чи взагалі на території колишньої російської імперії»¹⁹.

Василь Дубровський, український громадський і релігійний діяч, історик, педагог, вважав, що М. Грушевський «приїхав в УРСР за згодою й з доручення своєї політичної організації – Партії Українських Соціалістів-Революціонерів (праве крило) з метою провадження в УРСР політичної акції для підготовки повстання українського народу проти окупаційної більшовицької влади й вигнання її з України, що на початку 20-х років здавалось цілком реальним. Таку підпілну працю М. С. Грушевський дійсно провадив...»²⁰. У свій час проти такої версії виступив Олександр Оглоблин²¹. Ми погоджуємося з думкою відомого історика-емігранта. Дійсно, таке твердження В. Дубровського є досить таки суперечливим, оскільки не зрозуміло, хто міг дати славетному історичу таке завдання. По-перше, на території Радянської України партія есерів фактично була знищена. По-друге, на момент повернення М. Грушевського Закордонної делегації УПСР вже не існувало, всі однодумці історика виїхали до Радянської України. По-третє, фактичним очільником есерів за кордоном був керівник Празької групи УПСР М. Шаповал і таким чином виходить, що саме його вказівки виконував М. Грушевський, повертаючись до Києва. А цього аж ніяк не могло бути, адже з 1921 року вони були непримиренними ідеологічними супротивниками. По-четверте, якщо все ж таки припустити істинність вищезазначеної версії В. Дубровського, то М. Грушевського можна вважати конспіратором вищого ґатунку, який настільки зумів утаємничити причини своєї реєміграції, що про це не знали ні його однодумці, ні політичні вороги.

Володимир Дорошенко, видатний бібліограф і член НТШ, у своїй розвідці «Михайло Грушевський – громадський діяч, політик і публіцист» акцентував увагу на ідеологічних причинах повернення²². Олександр Оглоблин, професор УВУ та Гарвардського університету, зробив висновок, що історик повернувся до України «не для тихої кабінетної праці, не для писання мемуарів, а для продовження боротьби за національну самостійність і соборність України, – тою зброєю, яка в його руках була найсильнішою – зброєю науки»²³.

Дуже критично і, радше, негативно оцінював політичну діяльність і, можемо припустити, повернення М. Грушевського до України, Омелян Пріцак²⁴, професор, директор Українського наукового інституту Гарвардського університету. Томас Приймак, учений з Торонтського університету, який написав одну з перших наукових біографій М. Грушевського за кордоном «Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture», навпаки, певною мірою намагався виправдати дії вченого, стверджуючи, що М. Грушевський, повертаючись, не збирався служити радянській владі, а прагнув зосередити свою діяльність у культурній сфері²⁵. Орест Субтельний, професор Йоркського університету в Торонто, у книзі «Україна: історія», яка вже стала класикою серед підручників з української історії, підкреслював, що досить велику роль у поверненні видатного вченого до Києва в 1924 році відіграла політика українізації, яку ініціювали більшовики²⁶.

Відомий грушевськознавець з Франції, голова НТШ у Європі А. Жуковський, у своїй праці «Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції, 1919 – 1924 рр.» наголошував, що М. Грушевський вирішив повернутися до Києва «у ситуації великих розчарувань від нездійснення розпочатих заходів як закордонного делегата, морального керівника партії, закриття редакційних ним пресових органів,

невдачі в зовнішній політиці, серед матеріальних злиднів...»²⁷. Тобто вчений визначає цілий комплекс чинників, які спричинили рееміграцію М. Грушевського.

Засновник грушевськознавства, член НТШ, голова Українського історичного товариства, професор Кентського університету, вчений з США, Любомир Винар, як відомо, надзвичайно плідно досліджував сторінки життя М. Грушевського і, в тому числі, звертався до проблеми повернення історика на Батьківщину. Наприклад, у роботі «Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року» історик наголошував, що загальноприйнята версія про бажання наукової праці є лише однією з причин. Крім того, «М. Грушевський мав рівночасно бажання причинитися до політичного і культурного відродження України і дуже можливо бажав відограти видатну роль у політичному житті»²⁸. Також учений указував на вплив матеріального стану сім'ї Грушевських на таке рішення суспільствознавця²⁹.

У статті «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (У 50-ліття смерті: 1934 – 1984 рр.)» Л. Винар указував на дві головні причини повернення колишнього голови Центральної Ради до України: «бажання Грушевського продовжувати працю над Історією України-Руси, яка не була можливою на еміграції, і прагнення ділити долю українського народу на рідних землях та причинитися до дальшого розвитку української національної культури»³⁰. У своїй пізнішій праці «Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (Статті і матеріали)», грушевськознавець додає, що причини виїзду історика до України в 1924 році «безпосередньо в'яжуться з його плянами докінчити Історію України-Руси і продовжити діяльність його історичної школи у Києві»³¹. Також дослідник у розвідці «Стаття Олександра Оглоблина «Михайло Грушевський на тлі доби»» зазначає, що «питання причин повороту М. Грушевського в Україну вимагає нового критичного висвітлення. До уваги дослідник мусить узяти усі гіпотези і критичну аналізу даного питання базувати на широкій джерельній основі»³². Тобто Любомир Винар вважає, що проблема пошуку причин рееміграції славетного науковця залишається невирішеною і потребує подальших, у першу чергу джерелознавчих, досліджень. З таким висновком не можна не погодитись.

На думку сучасного американського історика, вихідця з України, професора Гарвардського університету Сергія Плохія, яку він висловив у монографії «Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського», М. Грушевський повернувся до України, щоб в новій, сприятливій для українців, як вважав суспільствознавець, ситуації, продовжувати культурницьку діяльність, а також, «щоб організувати наукову відповідь прихильникам ідеї «єдиної Русі», які тепер розлетілися світами і завзято дискредитують українську справу в наукових колах». Насамкінець, історик підсумовує, що М. Грушевський «пішов на компроміс із більшовиками не заради соціалістичної революції, а задля користи української справи»³³. Отже, бачимо ще одну цікаву гіпотезу повернення історика: М. Грушевський намагався захистити українську культуру від російського шовінізму, від спроб знову заявити, що українська історія є лише частиною російської. І як не парадоксально це звучить, суспільствознавець вважав, що в цьому йому можуть допомогти саме більшовики. Але тут він глибоко помилявся, адже більшовики успадкували від царату його «великоросійську» ідеологію, яку поступово почали активно та доволі агресивно впроваджувати в життя. До речі, крім цієї гіпотези, на нашу думку, потребують подальших джерелознавчих досліджень та наукової перевірки і масонська версія Матвія Стахіва, а також думка Василя Дубровського, що М. Грушевський повернувся за завданням УПСР для подальшої політичної боротьби.

Сучасні українські історики, які ретельно вивчали обставини життя та діяльності М. Грушевського, неодноразово зверталися до проблеми повернення суспільствознавця до України в 1924 році. Історіографія цього питання вже досить об'ємна, оскільки майже всі дослідники, які займалися вивченням життєвого шляху відомого вченого, торкалися тих чи інших аспектів його рееміграції до Радянської України.

Одним з перших українських учених, які започаткували повернення спадщини великого українця в кінці 80-х років ХХ ст., був Ярослав Дашкевич. Він наголошує:

«Немає підстав уважати, що заяви Грушевського, що він повернувся виключно до наукової праці, не були правдиві і щирі»³⁴ і таким чином виокремлює, напевно, найпопулярнішу причину повернення історика до України з еміграції.

Автори колективної монографії «М. С. Грушевський і Academia» Павло Сохань, Василь Ульяновський та Сергій Кіржаєв також вважали однією з основних причин повернення М. Грушевського його прагнення займатись науковою працею³⁵. З цією тезою повністю погоджується і Олександр Рубльов у розвідці «Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції)»³⁶. Крім того, Павло Сохань відзначає, що історик повертався «з вірою, що в Україні він зможе більше зробити корисного в ім'я майбутньої незалежності»³⁷, тобто вчений не обмежувався лише науковою метою, а мислив і категоріями політичної боротьби.

Леонід Решодько у статті «Повернення на Україну» виділяє дві основні причини такого кроку М. Грушевського: «По-перше, будучи вольовою і сильною особистістю, М. Грушевський прагнув поділити на рідній землі долю українського народу, без якого він не міг повнокровно жити і який давав йому творчу силу. По-друге, бажанням ученого продовжити перервану війною і політикою наукову працю над студіюванням історії і культури українського народу, передусім – над «Історією України-Руси», яка не була можливою в еміграції»³⁸. Крім того, автор критично ставиться до думок деяких дослідників, що на рішення М. Грушевського суттєво впливали матеріальні труднощі життя в еміграції³⁹. В цьому питанні ми з Леонідом Решодьком не погоджуємось, тому що джерела свідчать якраз про серйозні матеріальні проблеми М. Грушевського в еміграції. Володимир Троцинський підтримував другу з вищезазначених причин повернення М. Грушевського. Поряд з цим він указував, що на рішення історика вплинули і політичні суперечності в стані самої української еміграції. Особливо болісно суспільствознавцем сприймалися конфлікти в Українській партії соціалістів-революціонерів⁴⁰. Варто додати, що на кінець 1922 року М. Грушевський фактично припинив свою участь у діяльності есерівських організацій за кордоном. Володимир Потульницький теж підтримував думку, що основним мотивом повернення для суспільствознавця була можливість наукової праці на Батьківщині⁴¹.

Такий же хід думок спостерігаємо у книзі Віталія Масненка «Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років». Дослідник відзначає, «що однією з причин повернення була та обставина, що в еміграції повністю вичерпалися можливості для плідної наукової й громадської праці, і Михайло Сергійович мав надію саме на батьківщині розгорнути свою дослідницьку діяльність і цим сприяти національно-культурному розвитку українського народу»⁴².

У численних працях питання повернення М. Грушевського досліджував визначний український грушевськознавець Руслан Пиріг⁴³. Він теж прийшов до висновку, що М. Грушевський вирішив припинити політичну діяльність і зосередитися на науковій роботі⁴⁴. У той же час учений підкреслює вагомий вплив на таке рішення історика багатьох об'єктивних факторів, як-то перемога більшовиків у громадянській війні, початок українізації в УСРР, заміна політики «воєнного комунізму» НЕПом та інші⁴⁵. На важливості цих факторів наголошує і Валентина Піскун, яка визначає повернення М. Грушевського, як «звabu більшовизмом й сподівання на дії». Разом з тим дослідниця зазначає, що на колишнього голову Центральної Ради «певним чином вплинуло й обрання у грудні 1923 р. академіком ВУАН»⁴⁶. Звісно, що статус академіка давав можливість продуктивно працювати і мати певний матеріальний достаток, що для історика було теж дуже важливим аргументом. Але «сподівання дії перетворилися на спробу вижити й вціліти; творити всупереч, а не завдяки»⁴⁷.

Ярослав Малік у своїй монографії «Михайло Грушевський: війна, революція, еміграція» теж стверджує, що не може бути однієї причини рееміграції суспільствознавця. Автор указує і на бажання історика «наукової праці для культурних і національних потреб українського народу» і на потребу «хоч трохи покращити життя своє та своєї сім'ї»⁴⁸. Але, крім наукових завдань, М. Грушевський ставив перед собою й інші цілі: «з'єднання всіх українських земель... зробити Україну українською, скориставшись

українізацією, підготувати для цього кадри» і навіть «здійснити мирну революцію в умовах нового національного відродження»⁴⁹.

Досить багато про проблему реєміграції М. Грушевського писав авторитетний український грушевськознавець Юрій Шаповал⁵⁰, який, фактично розділяючи погляди вищезгаданих українських істориків на проблему повернення М. Грушевського, додає, посилаючись на спогади М. Ковалевського, що однією з причин реєміграції історика могла бути можливість визвольної боротьби українців, а сприяти їй та водночас розвитку України можна було тільки перебуваючи на рідній землі⁵¹.

Відома дослідниця історії УПСР Тетяна Бевз, пояснюючи причини повернення М. Грушевського до України, вказує на бажання історика «відложити на бік старі рахунки, всю історію УСРР і взяти від радянського режиму все, що він може дати для закріплення здобутків революції і підготовлення культурних чи національних вимог українського народу і zarazом підтримати радянський режим, оскільки він буде відповідати інтересам краю та не тільки іменем, а ділом самим буде урядом України»⁵².

Подібні думки висловлює Петро Овдієнко у статті «М. С. Грушевський як політичний діяч». Він стверджує, що «ексглава УНР продовжував відстоювати принципи цілісності та суверенітету України»⁵³ і тому схилився до визнання «радянських реальностей», оскільки «лише УРСР залишалась нехай і вихолощеною та все ж ... формою української державності. Така позиція зробила можливим його повернення в Україну»⁵⁴. Тобто дослідник акцентує увагу на державницьких позиціях суспільствознавця, які привели його до повернення на Батьківщину.

Аналогічним чином мислить і Іван Гошуляк у розвідці «Михайло Грушевський: «Єднатися, концентруватися, а не ділитися»». Аналізуючи ідеї соборності в публіцистиці історика, автор приходиться до висновку, що «заради об'єднання українських земель він [М. Грушевський. – В. Х.] висловлював готовність примиритися з існуванням радянської України»⁵⁵, тобто саме на радянську владу суспільствознавець покладав свої надії щодо реалізації ідеї соборності України.

Отже, проблема повернення М. Грушевського з еміграції була предметом дослідження багатьох українських істориків. Ним цікавились як вітчизняні дослідники, так і українські зарубіжні історики. Це питання має вже серйозну історіографічну базу.

Відтак, головною особистісною причиною більшість учених вважали бажання славетного вченого продовжувати займатися науковою роботою, працювати на благо українського народу навіть в умовах більшовицького режиму. Деякі історики відзначають і намагання М. Грушевського продовжувати політичну діяльність на Батьківщині.

Слід зважати і на зовнішні чинники такого кроку: неможливість вести повноцінні наукові дослідження в еміграції через брак українознавчого джерельного матеріалу, зокрема, для написання подальших томів «Історії України-Руси»; матеріальні проблеми, які, фактично, більшою чи меншою мірою, супроводжували історика протягом всього закордонного періоду його життя; поступове розуміння того, що більшовики захопили владу в Україні надовго і в найближчій перспективі їм нічого не загрожує; початок українізації в УСРР, що мала дуже гарні результати, яких не могли не бачити за кордоном тощо.

Також потрібно зазначити, що переважна більшість дослідників, розуміючи всю складність життєвих обставин, в яких опинився М. Грушевський в еміграції, не вносять занадто критичних оцінок такого кроку славетного історика.

Насамкінець варто наголосити, що питання, підняті в нашій статті, потребують подальших наукових досліджень, адже вони продовжують залишатися дискусійними, а інформаційний потенціал джерел, незважаючи на десятиліття досліджень, ще далеко не вичерпаний.

1. Панькова С. «...Ні хвилі не вважав себе емігрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві» (Публіцистика Михайла Грушевського доби еміграції: квітень 1919 р. – лютий 1924 р.) // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. – Львів: Видавництво «Світ», 2002 – Т. 4. Кн. 2. – С. VII.

2. Там само.
3. Пиріг Р. Я. Михайло Грушевський: суспільне усвідомлення історичної постаті // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського) / Наукова конференція 29 вересня 2009 р. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2012. – С. 89.
4. Пиріг Р. Я. Життя і діяльність М. С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920-1930-ті рр.). Дис. на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук / Пиріг Р. Я., Інститут історії України НАН. – К., 1994. – С. 19-20.
5. Советская историческая энциклопедия. – М.: Государственное научное издательство «Советская энциклопедия», 1963. – Т. 4. – С. 859; Українська радянська енциклопедія. – К.: Поліграфкнига, 1979. – Т. 3. – С. 202.
6. Гирич Ігор. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. – К.: Смолоскип, 2016. – С. 700; Пиріг Р. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 11-12.
7. Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. – 1966. – № 11. – С. 29.
8. Там само. – С. 30.
9. Полонська-Василенко Н. Українська академія наук. Нарис історії. – К.: Наукова думка, 1993 – С. 44.
10. Шульгин О. Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина // Збірник на пошану Олександра Шульгина. – Париж – Мюнхен: Записки НТШ, 1969. – Т.186. – С. 152.
11. Там само. – С. 151.
12. Там само.
13. Стахів М. Чому М. Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва. Жмут фактів і уривок із спогадів // ЗНТШ. – Т. 197. – Нью-Йорк, 1978. – С. 144.
14. Там само. – С. 133.
15. Там само. – С. 137-144.
16. Там само. – С. 146.
17. Пиріг Р. Я. Життя і діяльність М. С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920-1930-ті рр.). Дис. на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук / Пиріг Р. Я., Інститут історії України НАН. – К., 1994. – С. 36.
18. Грушевський Михайло. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С. 132-133.
19. Кедрин І. Михайло Грушевський – не один, а більше їх (Спогади і рефлексії) // Український історик. – 1984. – № 1-4. – С. 260-261.
20. Дубровський В. Рецензія на енциклопедичну статтю М. А. Рубача «Грушевський, Михаил Сергеевич» – Советская историческая энциклопедия. – М.: Государственное научное издательство «Советская энциклопедия», 1963. – Т. 4. – С. 857-859. // Український історик. – 1966. – № 1-2. – С. 109.
21. Оглоблин О. Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924-1934) // Український історик. – 1996. – № 1-4. – С. 81.
22. Дорошенко В. Михайло Грушевський – громадський діяч, політик і публіцист // Овид. – 1957. – № 11. – С. 18-19.
23. Оглоблин О. Вказана праця. – С. 82.
24. Омелян Пріцак. У століття народин М. Грушевського // Україна модерна. Стандарти науки і академічне середовище. – Київ-Львів: Критика, 2007. – №12. – С. 190.
25. Thomas M. Prynak. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto: University of Toronto Press, 1987. – P. 206-207.
26. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1991. – С. 347.
27. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції, 1919 – 1924 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 123.
28. Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. – Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто: Українське історичне товариство, 1981. – С. 35.
29. Там само.

30. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (У 50-ліття смерті: 1934 – 1984 рр.) // Сучасність. – 1984 р. – № 11 – С. 94.
31. Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (Статті і матеріали). – К.: Вид-во ім. Олени Теліги. – 1995. – С. 50.
32. Винар Л. Стаття Олександра Оглоблина «Михайло Грушевський на тлі доби» // Український історик. – 1996 р. – № 1-4. – С. 87.
33. Сергій Плохій. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. – К.: Критика, 2011. – С. 237.
34. Дашкевич Ярослав. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 369.
35. Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 61.
36. Рубльов О. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 51.
37. Сохань П. Творча спадщина М. С. Грушевського і сучасність // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Львів: Видавництво «Світ», 2002 – Т. 1. – С. 29.
38. Решодько Л. Повернення на Україну / Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: Веселка. – 1992. – С. 388-389.
39. Там само. – С. 385.
40. Трошинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К.: Інтел. – 1994. – С. 40.
41. Потульницький В. А. Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919-1924 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 57.
42. Масненко В. В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. – Київ, Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. – С. 40.
43. Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 198 с.; Його ж. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 4-19; Його ж. Михайло Грушевський і більшовицька влада: ціна компромісу // Українська історична наука на шляху творчого поступу: Матеріали III Міжнародного наукового конгресу українських істориків. Луцьк, 17-19 травня 2006 р. – Луцьк, 2007. – С. 358-364; Його ж. Феномен рееміграції Михайла Грушевського: сучасні інтерпретації // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. – 2007. – Вип. 91/93. – С. 47-50.
44. Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). – К.: 1993. – С. 33.
45. Пиріг Р. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 17.
46. Піскун В. Повернення Михайла Грушевського в Україну як зваба більшовизмом й сподівання на дії // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К., 2002. – С. 52.
47. Там само. – С. 53.
48. Малик Я. Й. Михайло Грушевський: війна, революція, еміграція: монографія. [Текст] / Я. Й. Малик. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2011. – С. 141.
49. Там само. – С. 153.
50. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К.: Україна, 1996. – 335 с.; Шаповал Ю. Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919 – 1934 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора / Відп. ред. В. А. Смолій / НАН України. Інститут історії України. – В 2-х т. – К.: Інститут історії України, 2004. – Т. 1. – С. 306-421.; Шаповал Юрій, Верба Ігор. Михайло Грушевський. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 352 с.

51. Шаповал Ю. Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919 – 1934 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора / Відп. ред. В. А. Смолій / НАН України. Інститут історії України. – В 2-х т. – К.: Інститут історії України, 2004. – Т. 1. – С. 323.

52. Бевз Т. А. Діяльність Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – 2009. – Т. XXIII – С. 384.

53. Овдієнко П. М. С. Грушевський як політичний діяч // Матеріали міжнародної наукової конференції «М. Грушевський – историк, общественный и политический деятель, человек». – Уфа: Изд. Центр Филиала МГОПУ им. М. А. Шолохова в г. Уфе, 2005. – С. 44.

54. Там само. – С. 45.

55. Гошуляк І. Михайло Грушевський: «Єднатися, концентруватися, а не ділитися» // Віче. – 2004. – № 8. – С. 46.

В статье рассматривается вопрос возвращения М. Грушевского из эмиграции в Советскую Украину с точки зрения украинской историографии. Проанализированы труды наиболее известных украинских историков-эмигрантов, зарубежных украинских исследователей, историков независимой Украины, которые проливают свет на эту проблему. Сделан вывод о наличии многочисленных точек зрения на причины такого шага историка.

Ключевые слова: украинская историография, эмиграция, Украинская революция, историки-эмигранты, грушевковедение.

The question of the M.S. Gryshevskiy's returning from emigration to Soviet Ukraine is examined in the article from the Ukrainian historiography point of view. The works of the most famous Ukrainian historians – emigrants, foreign Ukrainian explorers and historians of the independent Ukraine covering this problem have been analyzed. The conclusion about the existence of numerous opinions explaining the reasons of such a decision have been drawn.

Key words: Ukrainian historiography, emigration, Ukrainian revolution, historians – emigrants, M. Hrushevskiy studies.

